

NR-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER

Årg. 7 1979, Maj

Nr 2

Redaktionens adress: Ing Erik Witting, Torngatan 64, S-54200 MARIESTAD

FILIGRANOLOGI OCH PSYKOLOGI

TANKAR OM EN KURIÖS "FELSTAVNING"

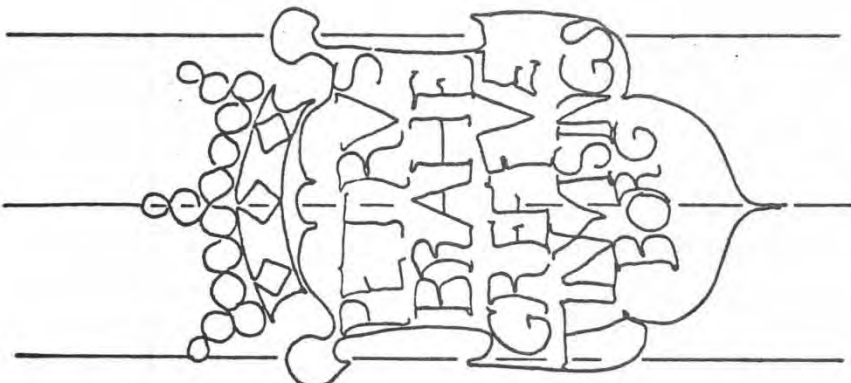
Av: Gösta Liljedahl

Vid första ögonkastet ger väl de två på nästa sida avbildade vattenmärkena det avsedda intrycket att vara alldeles lika, men en närmare granskning avslöjar en hel del skillnader i smärre detaljer: a har t ex tre "stenar" i kronans ring och b bara två, bokstävernas form och ställning är ganska olika i de båda sköldarna o s v, o s v. De två bilderna visar ett sk vm-par från RÖTTLE pappersbruk (1) år 1647, d v s de är spegelbilderna i papperet av "trådfigurer" som suttit på ett formpar, två formar som av arbetstekniska skäl alltid användes tillsammans vid en "kyp" och varmed skulle produceras samma sorts papper med samma vm. Man lyckades emellertid aldrig åstadkomma absolut lika trådfigurer, vidare kunde ömtåligare delar av dessa rubbas eller deformeras när de syddes fast på formens "vira", slutligen placerades hela figuren vid denna procedur oftast antingen olika i förhållande till virans längsgående grova "varptrådar" (i bild a återges fyra av dessa trådar som "varplinjer", i b har fem kommit med, och man ser ju tydligt hur samma detaljer i a och b, t ex sköldsiddorna, har olika avstånd till närmaste varplinje) - fackmannen kan alltid upptäcka en mängd sådana olikheter, där lekmannen tycker sig se två alldeles lika märken.

I detta speciella fall har vederbörande "formbindare" (2) sannerligen inte lagt ned någon större möda på att åstadkomma absolut likhet, han har nöjt sig med ungefärlig sådan för att ge en normalt flyktig betraktare intrycket av samma märke - papperskonsumenten förväntades knappast underkasta just vattenmärket någon detaljgranskning. Emellertid får han sägas ha gruvligen misslyckats även med en så pass blygsam målsättning, då han vid förfärdigandet av den ena trådfiguren med till synes häpnadsväckande vårdslöshet lyckats allvarligt förvanska ett av orden i den enkla men viktiga texten i skölden. Medan a helt korrekt återger den:

(1) Anlagt 1646 (och i drift hösten samma år) vid Röttleån mellan sjön Runn och Vättern av PER BRAHE d y (1602-80), riksdrots, generalguvernör i Finland (2 ggr), landets störste godsägare och den främste företrädaren för högadelns maktanspråk under 1600-talet.

(2) Vid ett mindre bruk som Röttle helt säkert identisk med pappersmakaren själv, Mäster Peder/Petter/Per Simonsson eller hans närmaste medhjälpare, drängen "Pälle" (Påvel Joensson, omskolad från snickar- till pappersdräng och anställd som sådan redan i september -46, mästervsven -48, 1654 kallad "pappersmakare" och 2 år senare Peders efterträdare i ämbetet, vilket han behöll i flera decennier. Han synes i sin tur ha efterträtts av sonen Jon Pålsson.

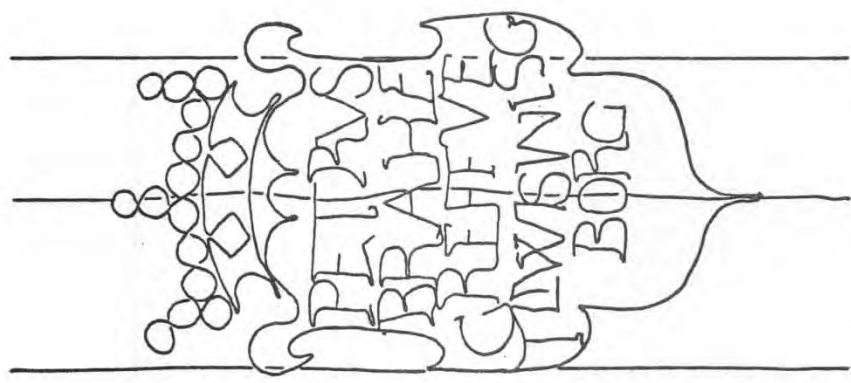
1646

a

φ

φ

1646

b

PETRUS/BRAHE/GREFFVE/TIL WISINGS/BORG - låt vara att sista raden kommit en smula "på sniskan"! - en (sedvanlig) upplysning om papperets ursprung, i sin förnäma avmätthet så karakteristisk för sin självmedvetne upphovsman, har i b grevskapets namn så grovt misshandlats att man knappt tror sina ögon: WISINGS/BORG ! (det hjälper föga att sista raden nu blivit rakare)!

Själva slarvet vid tillverkningen av figuren är som sagt häpnadsväckande, men än mer så är det att inte pappersmakaren eller hans medhjälpare, dåvarande drängen Pålle (sedermera hans efterträdare, se not 2) i sista stund varnade misstaget och rättade till de omkastade bokstäverna, innan de fastsyddes på viran, och rent obegripligt är att inte den noggranne, stränge och ärekäre Herr Per själv upptäckte den fatala missbildningen, då han första gången granskade det nygjorda papperet! Vad konsekvenserna då blivit för den olycklige Mäster Peder kan man - med en lätt rysning - föreställa sig Nu inträffar i stället det allt mer obegripliga att den felaktiga trådfiguren tillåtes sitta kvar på formen och under åtskilliga år framöver reproducera sitt vanställda ord - formparet förnyades, ändrades eller reparerades aldrig utan förblev detsamma - vattenmärken ger härom helt pålitligt vittnesbörd! Hur länge detta Röttles äldsta formpar, tillverkat och taget i bruk under hösten 1646, verkligen användes (efter några år samtidigt med flera andra par med andra vm) är svårt att säga, men iakttagelser av vissa säkert daterade s k slitvarianter i Visingsborgs-räkenskaperna tyder på åtminstone 4 - 5 år. Exakt samma vmpar förekommer sporadiskt långt senare (på 1660-talet) i brev, räkenskaper och andra handlingar, men sådana ark kan ju vara bevarade rester från tidigare tillverkning.

Det är alldeles otänkbart att den om sin värdighet ytterst måne greve Per, om han observerat saken, skulle ha tillåtit felet kvarstå orättat - det hade varit en bagatell att ändra trådfiguren i det avseendet. Den enda möjliga förklaringen är faktiskt att han aldrig observerat det, mot sin vana "slarvat" han också med granskningen, kanske bara noggrannare kontrollerat texten i ett a-märke och - som vi andra - "tyckt sig" se samma text i b. Det är ju ett välbekant psykologiskt fenomen att man läser (= tror sig läsa) vad man förväntar sig ska stå skrivet eller tryckt, man har ingen anledning att mobilisera den vaket kritiska iakttagelsen och den träder sålunda aldrig i funktion. Detsamma kan ha hänt med de många av hans underhavande - "hauptmän", fogdar, kamrerare m fl, -som hade nådig tillåtelse att i tjänsten begagna det grevliga brevpapperet - de hade ju ingen anledning alls att skärpa uppmärksamheten i kontrollerande syfte. Visserligen tycker man det vara en nästan orimlig osannolikhet att inte någon av alla dessa dessa papperets konsumenter, i synnerhet under dess första år, någon gång med en hög av färsklevererade oskrivna ark framför sig skulle ha lyft ett av dem mot dagsljuset för att nogare studera märket, men även i ty fall finns en teoretisk möjlighet till förklaring. Dels kan det granskade exemplaret ha varit ett a-ark, dels kan vattenmärket ha varit så otydligt att vissa bokstavsdetaljer ej kunnat uppfattas. Röttlepapperets kvalitet var vid denna tid liksom allt annat svenskt pappers inte särskilt hög, framför allt starkt skiftande, och självfallet blev dess vm ens under bästa förhållanden inte tillnärmelsevis så klara och "lättlästa" som i våra avbildningar!

Ja, ett flertal rätt osannolika men tänkbart möjliga förklaringar till att inte Per Brahe själv observerade eller gjordes uppmärksam på detta "tekniska missöde" kan sålunda presteras (ytterligare ett försök i samma genre: Måhända ingen ville - eller vågade - störa den hetlevrade gamle

herrns sinneslugn med en dylik upptäckt, även för den beskäftige meddelaren kunde följderna bli oförutsebara ...) Men inga aldrig så krystade förklaringsförsök kan lösa den stora gåtan, varför inte pappersmakaren och hans dräng inför det ständigt överhängande hotet om "upptäckt" helt diskret ägnade någon timmes arbete åt att rätta till felet! För de kan helt enkelt inte ha undgått att se det förr eller senare, när de dag efter dag tillverkade hundratals och åter hundratals misslyckade b-ex och ideligen måste ha i motljus beskådat nyformade ark för att kontrollera om deras kvalitet var godtagbar eller om de - som säkert ofta var fallet - måste kasseras. Låt vara att de kanske inte var vare sig läs- eller skrivkunniga - några säkra bevis på motsatsen kan jag inte erinra mig ha påträffat - några vanliga "byfånar" var de i varje fall inte, då de ju i många år fick uppehålla en rätt ansvarsfull befattning hos en fordrande arbetsgivare, skillnaden mellan a- och b-märke måste varit dem välbekant från begynnelsen; deras beteende är och förblir en psykologisk gåta!

Är undertecknad den förste som lagt märke till den flagranta "felstavningen"? Ingalunda, men faktiskt är jag den förste som besuttit den gnuttiga filigranologiska sakkunskap som behövs för att utan vidare konstatera att det rör sig om ett sedvanligt vm-par!

Första gången märket omnämnes är i en osignerad notis i NY ILLUSTRERAD TIDNING 1871 (Nr 35, den 2 sept, s 279) under rubriken "De äldsta svenska pappersmärken" med bl a en tämligen korrekt bild av - just det defekta b-exemplaret. Meddelaren visade sig senare vara ingen mindre än chefen för Kungliga Biblioteket i Stockholm, den idoge forskaren GUSTAF EDVARD KLEMMING (1823-93), då artikeln oförändrad (dock utan rubrik) uppenbarade sig i den 1872 tryckta delen av hans bok "Ur en antecknares samlingar" (Stockholm 1868-73, s 240). I samma skick, nu med titeln "Svenska pappersmärken från 1600-talet", intogs den även i bokens 2:a upplaga (Uppsala 1880-82, s 220), allt fortfarande utan uppgift om märkets proveniens och utan någon som helst kommentar till den besynnerliga "stavningen".

Nästa gång märket omtalas är 1916 i en artikel om "Äldre svenska pappersmärken" i NORDISK TIDSKRIPT för BOK- och BIBLIOTEKSVÄSEN av den kulturhistoriskt intresserade konstnären ARTHUR SJÖGREN (1874-1951). Han refererar till Klemmings ovannämnda meddelande om Per Brahes pappersmärke och uppger sig ha funnit såväl ett sådant "identiskt med det af Klemming (något oriktigt) afbildade" som också "en variant däraf" i tre begravningskrifter över fru Christina Catharina Stenbock, Per Brahe d.y.:s maka, avliden på Åbo slott 14/6 1650 (ej 1651 som S uppger). De tre skrifterna är på respektive latin, svenska och finska, alla tryckta hos Petrus Wald i Åbo. Klemmings märke säger sig S ha funnit i den latinska och den svenska skriften, sin egen "variant" i den finska. Denna senare (givetvis = a-märket) reproduceras alldeles korrekt, i hans fig 5, men då han i sin fig 4 vill återge det klemmingska b-märket korrigerar han självständigt den förmodat "oriktiga" avbildningen hos Klemming, så att texten nu uppvisar samma rättstavade WISINGS/BORG i båda märkena - en liten nått, om än "oskuldsfull" förfalskning, alltså!!

I rimlig förmodan att Sjögren som källa begagnat de tre exemplar av nämnda begravningskrifter som finns att tillgå i Kungliga Biblioteket i Stockholm - där han var en trägen besökare - har jag undersökt vatten-

märkena i dessa ex och då funnit att han näppeligen kan ha haft dem som underlag för sina uppgifter, då dessa inte alls stämmer överens med fördelningen av a och b i KB:s skrifter, utan han har uppenbarligen vid sin undersökning begagnat andra ex (kanske i Finland).

Papperet i KB-skrifterna är av mycket dålig kvalitet och det är omöjligt att där finna vare sig ett a- eller b-märke som skulle duga som förlaga vid avritning, då bara fragmentariska detaljer av dem är skönjbara genom det täta trycket. S måste ha haft turen att dels finna sitt a-märke på en av de tomma sidorna i de påträffade skrifterna, dels komma på ett så pass tydligt att det kunnat avbildas så väl som blivit fallet!

För tredje gången reproducerades Klemmings bild (men nu i sin riktiga, d v s defekta form!) av den kände kultur- och pappershistorikern Sune Ambrosiani (3) i en uppsats i RIG 1925, betitlad "Några notiser om Röttle pappersbruk". Ambrosiani återger även flera andra v m från Röttle, men valet av det defekta b-märket tyder på att han, underligt nog, inte påträffat eller observerat det mera lyckade a-märket, trots Sjögrens omnämnande - och avbildning! - av "varianten". Att han reproducerat Klemmings bild i ursprungligt skick kan också innebära att han lagt märke till Sjögrens ovederhäftiga "korrigering" och möjligen därför inte heller velat tro på hans "variant" - Sjögrens forskningsinsats nämnes överhuvud taget inte. Lika lite som Klemming ägnar Ambrosiani någon kommentar åt det så illa misshandlade ordet Wisingsborg, utan återger tvärtom i sin text inskriften i skölden, som om den vore lika korrekt som i a-märket!

Slutligen, år 1965, klarlägges både a:s och b:s existens med två vällyckade fotografier i Sven Almqvists utmärkta uppsats "Röttle pappersbruk på Per Brahes tid" i en bok kallad "Småländska kulturbilder" (4). Trots att författaren i en kort värdefull orientering om handpapperstillverkning visar sig väl underrättad om två former "i oavbruten vandring mellan formare och guskare" (s 52), tycks han inte ha insett att då även deras efterlämnade vattenmärken måste uppträda i par, utan tänker sig att den förvanskade texten är en "variant", som uppstått genom att formen varit utsatt för något slag av "åverkan", varvid "märkets fina trådar" kan ha rubbats eller trasats sönder, ev efteråt "mindre framgångsrikt reparerats" (s 74). Så var givetvis ofta fallet, men inte här, där trådfiguren bevisligen varit defekt från första början.

Som vi sett, har en fackman utan svårighet kunnat avgöra forskarnas "diskussion" om de två märkenas förhållande till varandra; det är helt enkelt inget problem ur filigranologisk synpunkt: de är inga "varianter", som man tidigare trott, utan äkta "tvillingpar" från födelsestunden till slutet (dock inga "enäggs-tvillingar, eftersom sådana inte existerar

(3) AMBROSIANI (1874-1950) har bl a utgivit "Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige" (Stockholm 1919-23) och skrivit den grundläggande uppsatsen "Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt" (i MOLAE CHARTARIAE SUECANAE I, Stockholm 1923, s 65-198).

(4) Utgiven av Jönköpings läns museum som nr 38 av MEDDELANDEN FRÅN JÖNKÖPINGS LÄNS HEMBYGDSFÖRBUND. ALMQVIST (f 1903), f d överste och fil dr h.c., har samma bredd i sitt kulturhistoriska författarskap som Ambrosiani och har likaledes, genom ovannämnda mönstergilla Röttle-studie dokumenterat sig som framstående pappershistoriker.

i vm-paren!) Men varför den enes av våda uppkomna missbildning aldrig avlägsnades genom en enkel operation, det kan inte filigranologen förstå - hans förklaringar har bara kommit mystiken att tätna kring det problemet!

GÖSTA LILJEDAHL

EFTERSKRIFT

Först i efterhand, tyvärr, har jag verkligen kommit på en plausibel förklaring till åtminstone uppkomsten av den förvanskade texten - säkerligen har flera av mina läsare redan varit inne på denna tankebanan - nämligen att det huvudsakliga "felet", omkastningen av två bokstäver, är av typisk s k ordblindhetskaraktär, ett sådant som en person med "läs- och skrivsvårigheter" (som termen nu vanligen lyder) ofta - och högst ursäktligt - begår och som t ex en språklärare (som jag själv varit ...) långtifrån är okunnig om. Varför inte denna "koppling" ägt rum i den egna hjärnan förrän nu kan synas vara ytterligare ett psykologiskt problem men torde ha sina naturliga medicinska orsaker - det är inte så lätt på "äldre dar" att komma loss ur gamla inbitna tankegångar!

Självfallet borde denna förändrade syn på saken ha föranlett en långtgående revidering av artikeln, men det skulle krävt energi och "ork" av andra mått än författaren nu kan uppåda. Till detta kommer att min nya hypotes knappast räcker som förklaringsgrund för alla ovan berörda egendomligheter i märkets historia, den skulle nästan förutsätta att flera än huvudpersonen formbindaren (Peder eller Påvel) skulle varit drabbade av nämnda åkomma, i första hand ju medhjälparen, och ett så elakartat slumpsammanträffande förefaller "too bad to be true", för att travestera ett gammalt uttryck!

Av sådana skäl har författaren, tvärt emot all vetenskaplig anständighet, låtit publicera artikeln i sitt ursprungliga skick och med efterskriftens framförda uppslag som ett diskussionsinlägg mot sig själv. Det vore tacknämligt om andra sådana från läsekretsen kunde fortsätta meningsutbytet, allrahelst med mera medicinsk och psykologisk sakkunskap än som stått artikelförfattaren till buds!

Narrar och vattenmärken

av

Anders Bladmark

och

Sven-Bertil Johansson

(Forts fr föregående nummer av NPH-Nytt)

KARNEVAL I JÄMMERDALEN

Österländsk religion och religionsfilosofi har en något annorlunda uppfattning om förhållandet mellan språket och verkligheten än vi är vana vid. För att få ett riktigt sammanhang i vårt sökande efter narrens väsen och hans samband med 15- och 1600-talens vattenmärken är det nödvändigt att vi snuddar vid detta komplicerade ämne.

När vi betraktar t ex Rubins berömda vasfigur så kännetecknas medvetandeprocessen av att vi utväljer och särskiljer; vi har lättare att lägga märke till skillnader än enheter. Den visuella uppmärksamheten observerar ting som figurer mot en kontrasterande bakgrund och när vi tänker på sådana ting understryks skillnaden mellan kropp och bakgrund. Figurens konturer eller bakgrundens "innerlinje" skiljer dem åt. Men vi lägger inte lika lätt märke till föreningen eller oskiljaktigheten hos figur och bakgrund eller mellan fast kropp och rymd. Dessa båda bildar en relation men i den analytiska, särskiljande och utväljande uppmärksamheten förvandlas relationen till kontrasterande ting. Tanken styr genom uppmärksamheten allt avgränsat vi ser. Men den inbördes relationen är lika verklig och samtidig som föremålen själva. När vi sedan med hjälp av det verbala språket uttrycker ord och tankar avlägsnar vi oss ännu mer från en integrerad syn på verkligheten. Detta eftersom tingorden, med undantag för egennamn, och i och med detta tankarna är klassificerande och därmed förstärker intrycket av världen som en osammanhängande mångfald. Då vi säger vad något är klassificerar vi det samtidigt.

Detta synsätt ger förutsättningen för vår jagkänsla, identiteten eller personan som åstadkommer tidskänslan. Förnimmelsen av identitet uppstår tydligen genom ett särskiljande, t ex att min egenart ligger i min roll eller i de avseenden jag skiljer mig från andra. Individualiteten skapar känslan av centrum, ett ego som manipulerar en verklighet av så att säga lägre dignitet, medan relationen som är lika central och som inte behöver frambringas däremot inte ger samma identifikation.

Eftersom vi alltså på ett sätt är instängda i språket löper vi stor risk att i den koncentrerade uppmärksamheten uppleva allt vi ser endast som

en projektion av det vi redan känner till. När någonting fixeras i tankarna förbigås mycket annat och i detta urval följer man sina förväntningar och böjelser som formats tidigare i livet, främst i barndomen. Det betyder att vi ofta ser bara det vi vill se och att därför verklighetsbilden blir förvrängd eller ofullständig. Av denna anledning innebär själva förekomsten av "personlighet" att en stor del av verkligheten silas bort och att ett tendentiöst urval sker. I kapitlet om commedia dell'arte fann vi att Harlekin inte var fångslad i denna bemärkelse utan att han frivilligt avstått från en egen individualitet.

Men även i zenbuddismen har man tagit fasta på att det normala sättet på vilket människan identifierar sig med ett ego som står inför en värld av främmande objekt är någonting problematiskt. Chan (dhyana, jap. zen) uppstod i Kina på 500-talet som en reaktion mot shin-sektens passiva fromhetstyp. Zen återupplivade den buddistiska meditationen i vilken den operonliga satoriupplevelsen intar en nyckelposition. Munkarna förbereder sig för denna erfarenhet genom att bryta ned alla språkliga och logiska mönster. Då satori vid något enstaka tillfälle inträffar blir resultatet att verkligheten upplevs på nytt i hela sin friskhet och fullständighet som identisk med det egentliga jaget i ett slags frostig glädje. Den på detta sätt befriade människan är Bodhisattvan, dåren som blivit vis genom att framhärda i sin dårskap. Alla dessa heliga narrar möts med stor respekt inom den buddistiska traditionen. Samma goda anseende har i mahayanabuddismen "juvan-mukta", den dåraktiga och samtidigt befriade människan, som lösgjord från särskiljandets fjättrar lever sitt liv fullkomligt spontant som barnet - som bara existerar.

Den toppiga mössan har tidigare behandlats ingående och vi nämnde den i förbigående i egenskap av frihetssymbol i samband med initiationsriter hos olika skriftlösa folk och som ett av dervischernas kännetecken. Pulcinellas koniska hatt används under den berömda dervischdansen i samma bemärkelse men med en något annorlunda accent. Dervischerna strävar till att i dansens extas frigöra sig från allt egenpersonligt för att därigenom lämna rum för ett högre medvetandes inträde. Med dansens hjälp söker man uppleva enheten mellan det egentliga jaget, självet enligt Jungs terminologi, och den Gud som är ett i allt. Den personliga uppgivenheten hos de sufiska dervischerna bidrog till att ge dem rykte om sig att kunna utföra olika slags mirakler, att kunna se in i framtiden, att kunna bota sjuka m m. I sin antropologi är dessa munkar och överhuvud taget hela den sufiska riktningen utpräglad dualistiskt inriktad, liksom katharerna, vilket hänger ihop med det starka gnostiska inflytandet.

Muhammads egen gudabild lämpade sig inte särskilt väl för mystikernas försjunkande och enhetssträvan med gudomen. Men trots detta fick Islam med tiden både askes, mystik och ett slags munkväsen som mynnade ut i sufismen. Orsakerna var flera men dels reagerade många fromma på omajjadernas lyxliv och förvärldsligande, dels fann många islams torra lagfromhet otillfredsställande för deras djupaste behov.

Inom sufismen existerar bortsett från dervischerna en annan företeelse som är av intresse för vår del. Malamatiye, "de klandervärda", utgjorde en sufisk riktning i vilken man sökte uppnå denna personlighetsutplåning genom att spela den avskydde, föraktade och jagades roll i samhället. Dessa partisaner drev omkring klädda i trasor och levde av att samla lump och leta i rännstenarna. De utgav sig som tjuvar, hälare, gatsopare, tiggare eller också bedrev de stråtröveri. Allesammans var de i vår

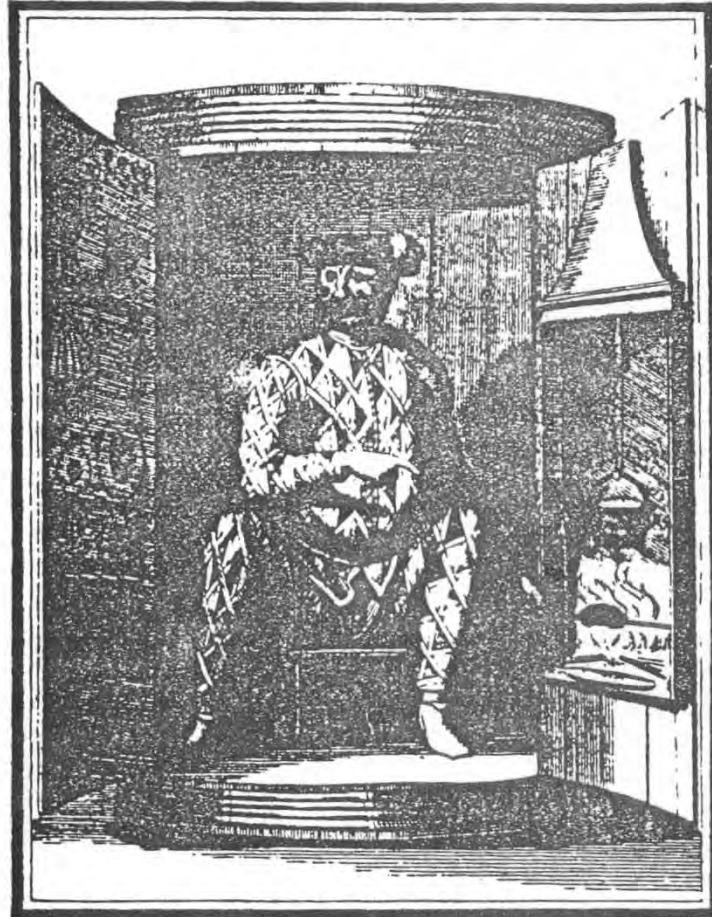
mening obscena eller "utanför scenen", dvs utanför de etablerade och godkända samhällsmönstren. Vi ser här liksom i buddismen hur den skenbart dåraktiges uppträdande kan böttna i svåra religiösa konflikter och den betydelse den sociala konvensansen har för det förment välanpassade.

Liksom sufismen var kynikernas skola en proletär strömning i ordets egentliga mening. "Hundfilosoferna" som de kallades hade samma anti-kulturella inställning. De började ofta sin bana som slavar eller brottslingar. De dansade som sufiska dervischer, många av dem söp ihjäl sig. De skämdes inte för att visa sina dåliga sidor, de spelade inga roller - och blev följaktligen stämplade som dårar eller narrar. Det barnsligt äkta och enhetliga var dessa narrars mål. Eric Hermelin, som var en av pionjärerna i Europa när det gäller översättningen av sufisk mystisk litteratur, karakteriserade också hela sitt enorma livsverk som ett slags handledning i konsten att bli barn på nytt. På samma sätt som de antika tiggarmunkarna drev de naiva kynikerna omkring i städerna och på landet och levde som det föll sig. Den mest kände Kynikern, Diogenes från Sinope, har gått till eftervärlden som "Diogenes i tunnan", men tunnan användes också emellanåt av en viss herr Harlekin som fast punkt i tillvaron.

I tider av politisk eller religiös terror brukar narren visa sig på samhällsarenan. Gycklaren - profeten i de olika fromhetsriktningar som brukar sammanfattas under benämningen Chassidism är ett exempel. Inom den riktning som uppstod i Podolien (Ukraina) under en tid av svåra pogromer verkade flera undergörande heliga narrar. Sekten opponerade mot rabbinernas och de lärdes särställning i judendomen och vände sig mot talmudisternas torra, fantasilösa lagreligion. Kulturn var extatisk och glad med många sång- och dansinslag. Var och en kunde i kraft av sin tro bli en zaddik (rätträdig) och ledare för sin församling. Den typen av religiösa rörelser utgör ett orosmoment i varje statistiskt samhällssystem och Chassidismen kom också under 1700-talet att spela en viktig politisk roll. Vi ser här hur mönstret upprepar sig: den folkliga förankringen, de oppositionella dragen, det gnostiskt-dualistiska inflytandet som är obestridligt, försöken till utjämning och balans i extasen och slutligen narren som i sin person sammanfattar och skapar en syntes av alla dessa olika drag.

Vi har sagt att det gnostiska inflytandet påverkat antropologin i flera av de religionsbildningar som tog sig uttryck i munkväsen och mystik. Denna spaltning av människan i en ond och en god del tvang henne att på olika vägar söka harmoni mellan dessa oförenliga sidor. Kabbalan var ett sådant experiment. Den utgör ett system av gnostiska och orientaliska tankar, en hemlig vishetslära, som söker framställa en på mystisk grund återgående enhetlig bild av människan, Gud och världen. Via renässansfilosofin fick Kabbalismen stor betydelse för den kristna mystiken. Den finns företrädd av en rik litteratur men förlorade vid början av 1700-talet sin religiösa prägel och förvandlades till magi och krass övertro. Kabbalans från början innerliga fromhetstyp kom istället att förvaltas av den östeuropeiska Chassidismen. Den tidiga Kabbalismen har mycket gemensamt med katharerna och det har t o m hävdats att de två åskådningarna tidvis helt gick upp i varandra. (27) Ett annat uttryck för samma målsättning som Kabbalan var den hermetiska filosofin och alkemin som likaledes tynade i Europa under 1700-talet.

(27) H Bayley A New Light, s 99.

Arlequin au ventre de sa mere la Tonne

*Ce faire n'est jamais un meilleur équipage, Soit pour se égaler, ou bien pour son menage
 Dans ce ventre profond, il ne lui manque rien, Le rot tourne, et de dans sa bouteille est le vin
 Chez M. Bonart à l'école, un peu prudent*

Harlekin i tunnan. Dragen av djävul och vilde är
 omisskännliga i de tidiga Harlekinframställningarna.
 (Niessen-samlingen i Kölns teatermuseum.)

Om vi för ett ögonblick återvänder till Asiens religioner så kan vi återfinna vårt tema inte bara i buddismen utan också i hinduismen. Bhaktimargas väg till befrielse och gudsgemenskap trädde där tidigt fram som ett alternativ till Karmamarga (gärningsvägen) och jnamarga (kunskapsvägen). Bhaktimarga, den omedelbara vägen, kunde i motsats till de övriga beträdas av den enkla människan oavsett kasttillhörighet. Kulten hade extatisk karaktär och målsättningen var ett personlighetsupplösande, mystiskt uppgående i gudomen. Fromhetstypen hade sin blomstring speciellt under 15- och 1600-talen. Bhaktimargas variant av den religiöse narren låter vi representeras av Caitanya (1486-1533), den extatiska sångarpredikanten som spred sitt budskap på den indiska landsbygden, klädd i usla lumpor. Till "den omedelbara vägen" bekände sig också de sydindiska Shivadyrkarna vi omnämnde i kapitlet om Jung.

I den bysantinska kyrkan fanns sex kända heliga narrar, saloi (sing. salos), och i Ryssland är ungefär 35 stycken bekanta och ännu fler dyrkade bland befolkningen. De kallades där för jurodivye (sing. jurodivyj). Källorna om dem är torftiga, undertryckta av kyrkan och beskurna av anständighetsskäl. Jurodivye skapade sig till narrar som ett uttryck för asketism och självplågeri. De levde i social exil och i efterföljelse av förhållandena under fornkristen tid då proselyterna förföljdes. Jurodivye framträdde med olika mellanrum från 1000-talet men mest på 15- och 1600-talen, då det sociala och politiska klimatet i Ryssland var nog så kargt och de religiösa förnyelseivrarna hade svårt att torgföra sina budskap annat än under narrens mask. (28) Dessa narrar förekom mest i storstäder och administrativa centra, som Moskva, Novgorod och Pleskau. I Bysanz var förhållandena ungefär desamma, där saloi på sitt sätt bekämpade den övermäktiga världsliga makten och dess företrädare och påbud.

Många av de äldre ryska heliga narrarna har upptagits i kyrkan som helgon och blivit föremål för rik legendbildning, t ex den helige Issakij, den helige Prokopij, Ioan från Rostov m fl. Helige Andreas Narren var skyt, kom till Bysanz och levde i Konstantinopel som slav till en hög ämbetsman, Theognostos. Han lärde sig grekiska och litteratur, blev notarie och hushållare hos Theognostos, läste helgonlegender, blev vän med presbytern Nikephoros i Sofia-kyrkan, omvändes och beslöt att bli narr "för Kristi skull". Han tillbragte sedan hela sitt återstående liv på Konstantinopels gator och torg och dog efter drygt 30 år i denna karriär vid 66 års ålder.

I de heliga narrarnas värld råder kampen mot den dualistiska världsåskådningen och därmed en öppenhet för abnorma själstillstånd, sinnessjukdom och besatthet liksom hos de skriftlösa folkens schamaner. I sin yttre skepnad är narrarna både fascinerande och fränstötande, både aktade och föraktade. De lever med hundarna i exil mitt i folkvimlet.

(28) Meyers Encyklopädisches Lexikon, 1976. Uppslag Narrheit. "Als heilige Narre eine bestimmte Form der Nachfolge Christi; hat im Osten, besonders in Russland, den Heiligentypus des 'Gottesnarren' hervorgebracht. Das Wirken des Gottesnarren, geprägt von der Torheit des Kreuzes hatte politische und soziale Akzente."

Ibland återopas Pauli ord i Korintierbrevet om kristendomen som er dårskap, ibland Kristus som den förföljde och föraktade eller, också anammar man evangeliets ord om nödvändigheten av att bli barn på nytt.

Narren är Guds öga som vandrar omkring överallt i staden. Han är fräck, tränger sig på vem som helst utan aktning för världslig storhet. Han säger vad som helst - och tillåts säga det därför att han klär budskapet i otillräknelighetens mask. Han är en utmaning och ett vittne om främmande, djupare värden. Den här typen av narr lever en art av dubbelliv; utåt sett spelar han narr, men ensam med sig själv, i bön om natten ägnar han sig åt kontemplation och kamp mot själviskheten. Han lever inkognito i sina lumpor. Men ibland avslöjas han mot sin vilja. Han besitter spådomsförmåga och vet vad som sker på andra orter. Han ser vad folk går för, läser deras tankar. Ibland äras narren av en högre makt: han förmår vandra på vattnet, får kraft att hela obotligt sjuka människor, tål smärtor som ingen annan utan att ta skada, himmelsk musik kan höras när han dör osv. I legendens form hedrade den ryska befolkningen denna gestalt som trätt fram ur dess eget djup.

Trons uttryck i krafthandlingar som var vanliga i antikens kristendom försvann med tiden alltmer och lämnade istället plats för den intellektualiserade skriftkristendomen. Logostanken i religionen, "I begynnelsen var Ordet, och Ordet var hos Gud, och Ordet var Gud", tog alltmer överhanden. (29) Men det blev heller inte prästerskapet och den språkligt - verbala skriftkristendomen som förde vidare den karismatiska traditionen i den tidiga kristendomen utan den steg istället ned bland de enkla och okonstlade människorna och kom att förvaltas av de heliga narrarna. I denna utveckling visar sig ett av symptomen på den grundläggande konflikten mellan språket och verkligheten som vi diskuterade i samband med buddismens narrar. Den religiöse gycklaren förenade i sin person det sakrala och det djupaste folkliga och blev till ett slags kyrkotjänare ute i folkvimmel med mer direkt kontakt med vardagens människor än kyrkan själv.

De tydliga pantomimiska dragen hos Harlekin balanserades som vi vet av hans rykte som språkvirtuos, hans förmåga att göra komik av andras yttranden och hans makt att vända allt till sin motsats. Denna munvighet hos narren leder oss nu över från det folkliga till det konungsliga.

Europas suveräna furstar och de våldsamma ryska tsarerna höll sig under sengotiken och renässansen med speciella hovnarrar som hade till uppgift att muntra upp under måltiderna i likhet med de antika kolakes. De förhöjde stämningen, men de var också de enda som öppet tillåts kritisera och moralisera över enväldshärskarnas sätt att sköta sina riken. Lagg märke till att vi här möter en ny sida av narrens socialt balanserande funktion. De båda värdesfärerna, den politiska och den tragikomiska, ställdes under det överdådiga frossandet i slottsgemaken ansikte mot ansikte, öga mot öga!

(29)

Det har på senare tid gjorts försök till omtolkningar av bibelns logos-begrepp. Hugo Rahner, en nutida romersk-katolsk tänkare, menar att det hebreiska ordet i Ordspråksboken, som beskriver logos' aktivitet, bäst kan återges med "dans". Det är samma ord som förekommer i 2 Samuelsboken för att beskriva Davids dans framför Herrens ark.

H Rahner, *Mat at Play*. New York 1967.

Under de förenade provinsernas uppror mot Filips II av Spanien tyranni överraskade anhängarna till huset Egmont Brüssel genom att bära en dräkt prydd med en broderad narr med kåpa och pinglor på vardera ärmen. Avsikten var att visa "that a Brutus, as in the older time, might be found lurking in the costume of the fool". (30) Modet spreds snabbt bland alla klasser så att det till slut inte längre fanns någon grov vadmal att tillgå. Men ingripanden från myndigheternas sida fick slutligen det anstötliga märket att försvinna.

Narren som en politiskt laddad symbol står alltså bortom allt tvivel och notera att vi valt detta exempel från holländskt område, liksom tidigare Jockmaalenfesten. Holland vet vi spelade ju en avgörande roll för narrvattenmärkets spridning och popularitet.

Alla vattenmärken under avdelningen "colonnes" i sitt stora uppslagsverk leder Briquet tillbaka till olika pappersmakare och adelsätter men man kan ändå inte undgå att frapperas av många av dessa märkens likhet med schackpjäser. De båda närmast kungen stående pjäserna, våra löpare, heter på engelska bishop och på franska fou. Om tankegången har någon trovärdighet, så skulle vi här ha ytterligare ett belägg för narrens nyckelroll under den tid vi intresserar oss för samtidigt som dessa två betydelser styrker de båda sfärernas intima beroende - den sakrala och den komiska. Schackspelet och brädspelen har för övrigt ett viktigt kultiskt förflutet. Brädspelen finns nämnt i Voluspa från 900-talet och utgjorde en betydelsefull symbolisk detalj i kungasmörjelseriten hos indierna i vedisk tid.

Tendensen till balansering av det övermäktigt stora eller ensidiga är ett ständigt återkommande tema i all konst. Så i paret narr, konung eller mellan jämställda människor, t ex Faust och Wagner, eller som ambivalens hos den enskilde, hos Faust själv. Hybris, kränkandet av gudarna, som fordrar försoning, tycks vara ett arketypiskt mönster som ständigt går igen i alla livets skeden.

Tankefriheten stod inte särskilt högt i kurs för opriviligierade människor under renässansen. I Paris t ex utfärdades år 1624 en kungörelse som förbjöd varje angrepp på det aristoteliska systemet under hot om dödsstraff. Den som av inre eller yttre orsaker ställs inför ett sådant faktum eller inför en till synes olöslig uppgift och inte förmår bemästra den med tillgängliga medel söker så småningom hjälp i det kollektiva omedvetna. I en dröm eller i en plötslig ingivelse anar människan den kommande lösningen. Hennes subjektivitet blir genom svårigheterna så beskuren och kringrand, att allt äldre material undersöks och kommer i dagen från barndomen, från släktens historia och slutligen kanske från en avlägsen mänsklig forntid. Och så en dag, efter en kortare eller längre tid, står så plötsligt hela lösningen på problemet klar för medvetandet.

Men ibland yttrar sig resultatet i obearbetad form på ett symboliskt och mystiskt sätt. De urgamla handlingsmönstren är ständigt desamma men de måste anpassas till den verklighet människan lever i. Men under svåra inre eller yttre förhållanden tar hon direkt ställning till verkligheten genom att frammana bilder ur det förflutna som inte är kulturellt gång-

(30) H Bayley A New Light s 243.

bara i hennes egen tid. I de fall dessa bilder tolkas sker det oftast via det individualiserade och egocentriska i människan, det avgränsade och personliga och inte av subjektet eller självet. Som vi sett färgas individualiteten av människans tidigare öden, dvs av det avgränsade, och därigenom ökar risken för vantolkningar. Omvärlden, som reagerar på samma sätt, tolkar kontinuiteten i denna persons beteende som kommande från ett handlingscentrum likaväl som hon gör det själv. Men detta centrum är inte det egentliga jaget utan en mask, ett maschverk bestående av föråldrade regler och avlagringar, som bildar det vi kallar karaktär, originalitet eller personlighet. Endast under stark sinnesrörelse, i extasen eller under den sorglösa festen upplever vi det förvända och ytliga i vår vardagliga syn på vårt eget jag.

Samma befriande och luttrande funktion som extasen menar vi att narren hade i det så att säga sociala eller samhälleliga medvetandet under tiden fram till 1700-talet då nivelleringen, de borgerliga idealen och det överhuvudtaget fasadartade tog överhanden.

I tider av extremt politiskt tryck fick narren genom sitt gyckel med överheten med skrattets hjälp åskådarna att bildligt och bokstavligt talat tappa masken. Genom att de blev medvetna om det komiska hos överheten befriades de för en stund från tvånget i ofriheten samtidigt som de (som vi alla) upplevde överlägsenheten över den värnlöse narren själv, som i själva verket var den egentlige befriaren. Eftersom det psykiska trycket på detta sätt lättade hindrades den kuvade befolkningen från olika former av inre exil som flyktförsök undan lidandet. Denna egenskap eller viljeyttring hos narren vill vi med en teologisk term kalla för hans kenosis eller "utblottning". Narren fungerade samtidigt som ett slags syndabock i likhet med de två farmakoi som drevs ur staden under thargelierna för att säkerställa befolkningen från hybris' förbannelse.

Individualistens ständiga olust inför att "tappa masken" vände gycklaren till sin motsats. Han offrade auktoriteten över sina egna handlingar men också auktoriteten att döma, förkasta dem. Den underfundige narrens bestämelse skänker oss härigenom en befrielse på två olika plan. Dels den tillfälliga politiska friheten men dels förlöser han oss också från det verbala språkets tvångströja och skapar förutsättningar för en ny verklighetsupplevelse. Vi minns ju trickstern hos de skriftlösa folken som den store upptågsmakaren men också som överbringaren av språket och kulturmedlen till människorna. Gycklaren undfar genom sitt förhållningssätt en ständigt ökande finkänslighet, hans möjligheter att verka växer men också hans möjligheter att lida, så att det knappast mer är möjligt att förbli jagisk i hans närvaro. Och Harlekin, som avklätt sig sin karaktär så grundligt det är möjligt, blir då till slut vad varje jagisk människa önskar vara: en levande personlighet.

Narren, festen, extasen och den barnsligt spontana glädjen har också sin betydelse i ett ännu vidare socialt perspektiv. Gestaltpsikologerna har visat hur det s k "inramningsfenomenet" fungerar. Vi kan i själva verket inte "se" något om det fyller hela vårt synfält. Vi behöver en "anti-omgivning" mot vilken profilen kan framträda. Bakgrunden eller fältet utgör ett väsentligt element i perceptionen. Med "homo universalis", universalmänniskans, framträdande under renässansen förvandlade hon sig själv till historieskapandets orsak och centrum utan denna fond eller bakgrund. I den gammaljudiskt-kristna religionen förblev historien bara en dimension av ett mer omfattande högre medvetande. Men genom

renässansmänniskans nya starka tilltro till det egna jaget suddades så att säga gränserna mellan dessa båda fält ut och den enskilda skapande människan förvandlades i egna ögon till ett potentiellt allsmäktigt gudssubstitut. Hela denna utvecklingsprocess var redan från början dömd att leda till ständiga motsägelser, konflikter och en småningom alltmer tilltagande brist på socialt sammanhang och isolering hos den enskilde. Något karikerat kan man uttrycka det så att grunden till svårigheterna låg i att befrielsen från gotikens mörka världsbild och den nyvunna antika högaktningen av människokroppen och det sinnliga tillskrevs personan, masken hos människan, istället för hennes egentliga jag. Hos självet eller subjektet fanns alla dessa samband redan tidigare i latent form.

Renässansens skamgrepp utgör roten till senare tiders förhålligande av den stora personligheten. Men under sådana förhållanden, med en mängd egensinniga smågudar som ständigt stöter på patrull hos varandra, förvandlas historien till någonting annat. Den blir vår totala miljö, och vi börjar känna oss insnörda och gripna av panik. I denna svåra belägenhet kommer gycklaren på scenen och på gator och torg, fastlagsspelen, de religiösa och profana narrfesterna oss till hjälp. Gycklaren och festernas tillåtna excesser återger genom befrielsen från personan människorna upplevelsen av fonden och själva den bakgrund framför vilken historien utspelas. I det befriande skrattet och under festens glädje skapar man inte - man bara är. Det blir ett avbrott i historieskapandet då vi inte arbetar, registrerar under medveten koncentration eller kalkylerar. Under denna vila från historieskapandet bekräftar vi det paradoxalt nog samtidigt genom att vi på detta sätt återställer den nödvändiga bakgrunden (jfr Rubins vasfigur). Samtidigt uppfattar vi med narrens, skrattets och festens hjälp två sidor av vårt eget väsen och balanserar dem på ett sunt sätt: den instrumentella, kalkylerande och den symbolskapande, lekfulla.

De båda psykologerna Frétigny och Virel har ingående undersökt det psykiska bildspråket. (31) Dessa båda forskare betonar fantasins centrala och avgörande roll i psykets historia, dess ofrånkomliga betydelse som bakgrund för det analytiska tänkandet och dess uppgift att skapa nya kombinationer av vårt erfarenhetsmaterial. Utan fantasin skulle det diskursiva tänkandet förlamas och inneslutas i ständigt samma banor. Hos den enskilda människan är denna pendling mellan fantasi och tankevärld tämligen snabb. I folkstammar och i mer komplicerade samhällsformer är däremot tidsintervallen större och bestäms av årets fester kring legender och myter. Virel och Frétigny framkastar tanken att på en högre nivå hela kulturer skulle pulsera enligt ett liknande schema. Århundraden av tvångsmässig uppmärksamhet åt faktavärlden skulle då följa på långa perioder av fantasirikt skapande.

Under renässansen kastade sig vetenskapsmännen med liv och lust och med ett helt nytt självförtroende över naturens hemligheter. Man lämnade i forskningsarbetet Gud därhän som en överflödigt hypotes, men för gemene man var i tidens förnuftsdyrkan de politiska frihetsramarna i det totalitärt styrda Europa lika snäva som någonsin under gotiken. Vi menar att narren och allt han representerar fungerade som ett slags sprängkil med befriande och balanserande återverkningar på den olärda

(31) R Frétigny & A Virel *L'Imagerie mentale*. Genève 1968.

och konstlösa människan i städerna och på landsbygden - en transcendenssymbol enligt Jungs läsart. Narrvattenmärkets popularitet under detta kulturskede i Europa vill vi se som ett uttryck för denna transcendenssymbolik.

LUMPSAMLARE OCH VATTENMÄRKEN

Benämningen sufism är härledd ur arabiskans suf, som betyder ull och syftar på medlemmarnas torftiga klädnad. Samma anspråkslösa yttre visade katharerna prov på och vi känner till att många bland dem, liksom de sufiska dervischerna levde ett rastlöst, kringflackande liv efter de grymma albigenserkrigen under slutet av 1200-talet. Men dessa pssagenes kallades också som vi nämnt för patariner. Uppkomsten av detta vedernamn tros hänga samman med att det i Milano förr fanns en gata som kallades "Pataria" eller lumpmarknaden. Marknaden var ett populärt tillhåll för katharerna vilket gjorde att de i folkmun förbands med detta smeknamn. (32) Anledningen till att patarinerna träffades så ofta på den här marknaden kan ha varit att de i någon form idkade köpenskap med linnelump.

Det finns en hittills olöst gåta som rör märkningen i de äldsta vattenmärkena. I fabrikanesiskt papper förekom initialer och t o m hela namn från 1290-talet och fram till omkring 1320 då de plötsligt försvann på ett mystiskt sätt och ersattes av olika bildmotiv. Bokstavsmärkningen och användningen av namn i vattenmärkt papper återkom sedan inte förrän vid början av 1500-talet. Trakterna kring Fabriano i Norditalien var ju ett centrum för patarinernas sekt, och om det som vi förmodar finns ett samband mellan pappersmakarkonsten och dessa trosivrare så har vi här en tänkbar förklaring. Patarinerna skulle då enligt vår tro genom denna åtgärd gjort sig anonyma vid just denna tid, strax efter de omfattande förföljelserna. Det är också i så fall sannolikt att patarinerna senare i sin anonyma och landstrykaraktiga tillvaro behöll kontakten med pappersmakeriet genom att utöva lumpsamlaryrket.

Utan lumpsamlarnas idoga kulturarbete skulle det inte ha blivit mycket papper tillverkat i Europa från mitten av 1100-talet och 700 år framåt. Men det är anmärkningsvärt hur litet som skrivits om denna yrkeskår in i våra dagar. Om det orientaliska lumpsamlandet har vi inte hittat någonting överhuvudtaget och i Bockwitz' fina bok om papperets kulturhistoria klaras lumpsamlarens person av på drygt en halv sida. (33) I det svenska standardverket "En bok om papper" finner man fler uppgifter men bara i förbigående som en del av en statistisk översikt. (34)

Lumpsamlarens samhällseliga status var något tvivelaktig: "Landshövdingen i Kalmar menade, att magistraterna och kronobetjäningen borde auktorisera 'vissa fattiga personer som till arbete äro oduglige men dock förmå gå omkring och med betlande vara landet besvärlige'". (35) Det uppgavs till

(32) H Bayley A New Light, s 13.

(33) H H Bockwitz Zur Kulturgeschichte des Papiers, s 57. Leipzig 1935.

(34) G Clemensson, red. En bok om papper, ss 189-209. Uppsala 1944.

(35) Ibid., s 191.

Porträttet på det här pappersomslaget föreställer troligen den kände holländske pappersmakaren Abraham Janssen.

och med "att lumpsamlare tagits till soldater, säkerligen därför att de betraktades som försvarlösa". (36) Under frihetstidens Sverige fick man stora problem med råvaruanskaffningen, vilket gjorde att myndigheterna kom att ägna lumpsamlarna ett sällsamt intresse, man försökte "uppväcka någon attention för lumpsamlingen, vilken hitintills i gemen med förakt och utan allt värde blivit ansedd". (37)

I Sverige drabbade de svåra tiderna under Karl XII:s långa krig inte minst pappersbruken. Lumpsamlarna skrevs in i armén och kunde inte ersättas. Ingen vågade sig ut på landsvägarna i deras ställe av fruktan att bli värvade som soldater. Utan råvara tvingades många pappersbruk att upphöra med driften under krigsåren, men även i fredstid var lumpanskaffningen nästan ständigt ett kroniskt problem. Papperets kvalitetsnivå och produktionsmöjligheterna förblev helt beroende av en så trivial sak som lump - och lumpsamlare.

Linnelumpen var inte heller helt värdelös för allmogen. Man använde lumpen till att väva tras- och klutetäcken eller också kolades trasorna till sköre, som användes vid eldslagning med stål och flinta. För att locka till sig klädesavfallet brukade därför lumpsamlarna föra med sig alla slags kramvaror. Seden kan för Sveriges och Danmarks del ledas tillbaka till 1577 då danske kungen utfärdade legitimation för en herr Knudt Pederssen: "Thenne Knudt Pederssen maa omdrage her wdi Riiget at samle Materii til Paper for Pendinge og anden Smaakram, effther som andenstedz wdi Tyskland sedwanligt er --- og kiøbe for Pendinge, Nolle, Speill, Belther, Synaale, Kniffue, Rimer og andit sligt smaa Kram." (38)

På kontinenten antog lumphanteringen så småningom betydande proportioner där också export förekom, men på känt maner kom vinsterna knappast lumpsamlarna själva till godo. I Bern tvingades man redan 1519 utfärda exportförbud på lump därför att den såldes vidare till utländska uppköpare som betalade bättre än landets egna storhandlare.

Oftast levde lumpsamlarna utan någon fast bostad och var därför helt hänvisade till sina kunder för kost och logi. "In 1681 Güntisberger through his solicitor applies to the Government on behalf of his rag-collectors. He requests that they be allowed to seek the hospitality of kind-hearted people. According to a recent order concerning begging this was no longer permitted, but the Council granted the request --- it being well known that such people with their scanty wares have to resort to the peasants for hospitality ----." (39) De människor som var hänvisade till detta föraktade yrke var ofta ofärdiga med sådana psykiska eller kroppsliga defekter som tedde sig löjliga i allmänhetens ögon. De stöttes följaktligen ut ur den sociala gemenskapen såvida de inte valde att samtidigt spela underhållarens eller gycklarens roll. Pulcinella och Dossenus minns vi förenade det kroppsligt underlägsna med clownens andliga suveränitet.

(36) Ibid., s 198.

(37) Ibid., s 205.

(38) AB Klippans Finpappersbruk 1573-1973, s 15. Stockholm 1974.

(39) J Lindt Berne Paper-mills and Watermarks, s 50. Hilversum 1964.

Anledningen till att vi använt oss av en hel del citat hittills i det här kapitlet är att vi försöker förtydliga en rad anknytningspunkter till Harlekin och gycklarens roll i samhällsdramat. Många av de särdrag vi visat hos narrgestalten kan man, menar vi, också finna hos lumpsamlaren: klädedräkt, anseende, beteende och befolkningskikt.

Den rapptungade Harlekin känner vi till. Det franska ordet för lumpsamlare, chiffonier, används förutom i sin egentliga betydelse till att karakterisera munhuggaren, "se disputer, se battre comme des chiffoniers, sans retenue." (40) Lumpsamlarens mörkare drag kommer till synes i betydelsen av bråkmakare och oberäknelig person. Men ordet chiffonier innefattar också nyhetskrämaren. Då tidningarna ännu var exklusiva eller inte fanns alls, var det den evige vandraren lumpsamlaren som förde med sig de senaste nyheterna från stora världen på samma sätt som de antika mimos. Samma uppgift fyllde de vandrande gycklare som förr i tiden spred våra skillningstryck. Stundtals uppfördes skillningstrycken som skådespel framför en målad fond. En av aktörerna visade på de gestalter som sången handlade om samtidigt som han pantomimiskt spelade upp händelsen. (41) Här har vi en direkt beröringspunkt med antikens illa anskrivna mimskaådespelare. I minen reciterades handlingen av en person medan en annan mimiskt gestaltade händelseförloppet.

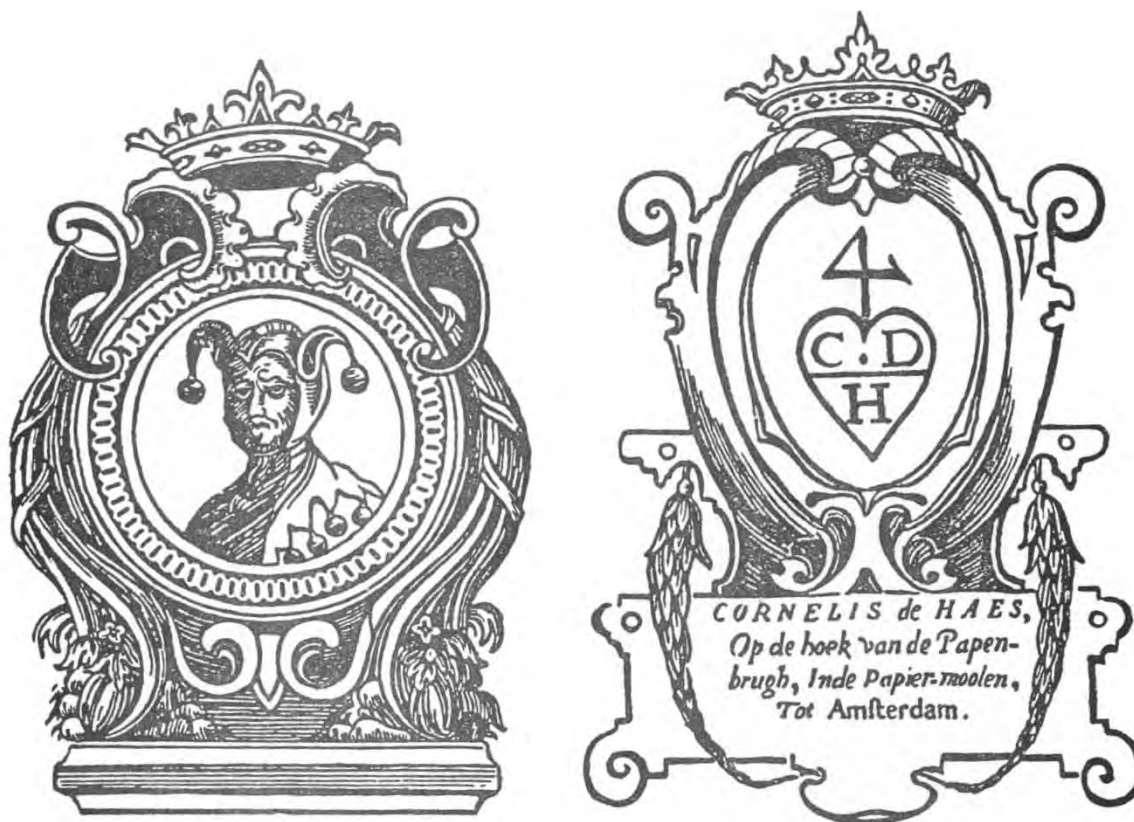
På 15- och 1600-talen bar lumpsamlaren den slitna och eländiga mörka lappdräkten likaväl som tredje ståndets toppiga mössa. Det var ju bland de lägst ställda i samhället han hörde hemma. Men denne eländige trasfigur var inte bara kulturarbetaren - nyhetsförmedlaren utan också snyltgästen som fick betala för kost och logi med hjälp av sina vitsigheter och historier i likhet med atellanernas Maccus, grekernas kolakes och romarnas scurrae. Denna narrens roll som parasit och anknytningen till mat skyntar fram i hans olika folkliga tillmälen. Satura, som betyder korv, var ett av antikens namn för folklustspel. Samma associationer ger Tyskland - Österrikes Hanswurst. Ännu ett exempel från denna tid var de sk korvriddarna. Så kallades de tiggare och gyckelmakare som färdades från den ena gästfria gården till den andra. Mat och dryck kvitterade gycklaren - eller lumpsamlaren - nog och övernog genom att för en stund ge ett glädjefyllt avbrott i den grå, strävsamma vardagen. Andra folkliga smeknamn med samma karaktär som Hanswurst är Pickelherring, Pumpernickel, Jean Potage i Frankrike, Jack Pudding i England, Macaroni hos italienarna osv.

Den allvarligare sidan i synen på lumpsamlarna och tankarna som går till de kringvandrande ordensbröderna visar sig i italienarnas folkliga uttryck för dessa fattiga människor: pellegrini, pilgrimer. Ytterligare ett kriterium är den sannolika förbindelsen med patarinernas sekt.

Vi är helt medvetna om att speciellt våra språkliga jämförelser och funderingar kanske kan förefalla en smula halsbrytande. Det är t ex viktigt att man undersöker sidoinflytanden och att man känner till under vilken tid de olika betydelsevarianterna infördes i språket. Men

(40) Grand Larousse de la langue française. Paris 1971.
Uppsl. chiffonier.

(41) Tidningen Dramaten, 68 (1977), s 18.

Omslag för papper, importerat från Frankrike av
Cornelis och Antonie de Haes i Amsterdam. (1640)

vi har trots allt ändå upplevt ett slags bejakandets glädje när vi upptäckt de olika tolkningsalternativen, som vi vågar påstå styrker de samband vi försökt visa i den här uppsatsen.

I de tidigare avsnitten försökte vi ringa in narrens symbolinnehåll och betydelse i den europeiska kulturhistorien under 15- och 1600-talen. Det här kapitlet ville visa att en del av det mönster som karakteriserar narren går igen även hos lumpsamlaren. Vi har antytt gycklarens djupa symboliska värdeladning för en hel kulturepok, något som bland annat tog sig uttryck i tidens vattenmärken. Genom den aktningvärde lumpsamlaren skulle vi då till slut få ytterligare en anknytning, inte bara till den tidsperiod vi inriktat oss på utan också omedelbart till de gamla handpappersbruken där våra narrvattenmärkta papper en gång framställdes.

SAMMANFATTNING

I den här uppsatsen har vi varken velat ansluta oss till Bayleys ofta ensidiga tolkningsätt av renässansens vattenmärken eller till Briquets i våra ögon lika bornerade inställning. Briquet menade sig ha förklarat ett märke helt och hållet genom att leda det tillbaka som fabriksmärke till ett visst bestämt bruk. Symbolforskningen hänvisade han till gamla sigill, gravstenar och kyrkfönster. (42) Istället har vi eftersträvat en syntes, som innefattar både Bayleys religionsvetenskapliga metod och de pappersmakare vilka använde narrhuvudet som ursprungsbeteckning.

Inledningsvis berörde vi flyktigt vattenmärkesforskningens betydelse idag, de äldre vattenmärkenas skilda bildmotiv och de båda forskare, Bayley och Briquet, som på sin tid företrädde helt skilda ståndpunkter när det gäller studiet av vattenmärken.

Det femte kapitlet begränsades till ett enda märke, narrhuvudet, och återgav ett antal olika teorier om dess ursprung. De flesta bland dem med säkerhet felaktiga. Alla dessa hypoteser uppställdes för övrigt senast vid början av 1900-talet och vi har inte stött på några källor som skärskådat problemet senare. Vi föresatte oss därför att försöka ge en rimlig tolkning av detta vattenmärkes popularitet under renässansen genom att placera in det i ett större kulturhistoriskt perspektiv. Resultat och verktyg lånade vi från den jämförande religionsvetenskapen, dräkthistorien och teaterhistorien. De psykologiska facktermer vi ansåg oss ha bruk för hämtades från Jungs analytiska psykologi.

Konsten att framställa distinkta vattenmärken uppfanns som bekant i Italien. Av den anledningen började vi söka efter någon italiensk kulturyttring under narrmärkenas blomstringstid, som skulle kunna tänkas leda oss in på rätt spår. En sådan lämplig utgångspunkt fann vi i *commedia dell'arte*, den improviserade folkliga teatern. De båda centralgestalterna Harlekin och Pulcinella gav oss en första inblick i narrens folkliga ursprung och gradvisa utveckling. Vi visade hur *commedia dell'arte*'s uppgång och förfall inträffade samtidigt med narrvattenmärkets och att denna utveckling delvis hängde samman med medelklassens tilltagande dominans i den europeiska kulturhistorien vid 1700-talets början.

Denna tendens visade sig bland annat i Pro Patria- och Britanniamärkenas införande och snabbt växande popularitet på bekostnad av narren. Dessa båda märken innehöll flera symboler för den borgerliga friheten, men ursprunget till papper med dessa märken kom ändå att leva kvar in i våra dagar genom dess formatbeteckning: Foolscap. Hollands betydelse för "narrhuvudets" spridning under 1600-talet antydde vi genom att omnämna Jockmaalens samband med saturnalierna, som representerar en viktig aspekt av narrens idéinnehåll, samt narrsymbolens betydelse under revolt- rörelsen mot Filip II av Spanien.

Sedan vidgades perspektivet och den folkliga narren sattes i förbindelse med den politiska och religiösa livssfären. Undersökningen av Harlekins och gycklarens klädedräkt gav en föraning om narrens sociala och psykologiska uppgifter. I kapitlet "Karneval i Jämmerdalen" jämförde vi

(42) C M Briquet Opuscula, s 350.

narrens roll i främmande religioner under 15- och 1600-talen. Vi belyste narraktighetens innebörd inom sufismen, i den grekisk-ortodoxa kyrkan och i zen-buddismen, som hade en glansperiod vid denna tid. Motsättningen mellan de pantomimiska och de språkligt virtuosa dragen hos narren berördes samt hans individual- och socialpsykologiska funktion på olika nivåer.

Slutligen återkom vi till några av tankegångarna i tidigare avsnitt och tillämpade dem på en av pappershanteringens portalfigurer, nämligen lumpsamlaren. Vårt sista kapitel avsåg att visa att en del av de egenheter vi tidigare förknippat med gycklarens person också gick att spåra hos lumpsamlaren. Och i och med detta återvände vi till utgångspunkten för vår undersökning - papperskvarnarna och deras flitiga användning av narrvattenmärken under 15- och 1600-talen.

Om vi inte förivrat oss alltför mycket så skulle vi härmed, genom de samband vi visat och de jämförelser vi gjort, ha angett en del av förklaringen till narrvattenmärkets popularitet under renässansen både ur kulturhistorisk och pappershistorisk synvinkel.

BIBLIOGRAFI

- T P van Baaren Menschen wie wir. Gütersloh 1964.
- H Bayley The Lost Language of Symbolism 1-2. 3 uppl., London 1952.
- H Bayley A New Light on the Renaissance Displayed in Contemporary Emblems. London 1909.
- E Benz Heilige Narrheit. Kyrios 1/2 (1938).
- H H Bockwitz Zur Kulturgeschichte des Papiers. Leipzig 1935.
- C M Briquet Les Filigranes. Dictionnaire Historique des Marques du Papier ... Amsterdam 1968.
- C M Briquet Opuscula. Hilversum 1955.
- G Clemensson Papperets historia intill 1880. Uppsala 1953.
- G Clemensson, red. En bok om papper. Uppsala 1944.
- H Cox Därarnas fest. Stockholm 1972.
- F Dahlby De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut. Stockholm 1967.
- G P Fedotov The Russian Mind 2. Cambridge, Mass. 1966 (heliga narrar).
- K F Flögel Geschichte der Hofnarren. Liegnitz & Leipzig 1789.
- R Frétigny & A Virel L'Imagerie mentale. Genève 1968.
- H Hohenemser Pulcinella, Harlekin, Hanswurst. Ein Versuch ... Emsdetten 1940.
- M Hotchkiss Sunday Masks and Pagan Faces. Religious Theatre 2. (1965).
- C G Jung Människan och hennes symboler. Ljubljana 1974.
- L Kolakowski The Priest and the Jester. Dissent 9/3 (1962).
- I Kologriwow Das andere Russland. München 1958. (heliga narrar).
- F Künkel Charakter, Krisis und Weltanschauung. Stuttgart 1976.
- B Könneker Wesen und Wandlung der Narrenidee. Wiesbaden 1966.
- J Lindt Berne Paper-mills and Watermarks. Hilversum 1964.
- F Nick Die Hof- und Volksnarren 1-2, Stuttgart 1861.

- N Nordqvist Berömda boktryckare 1. Stockholm 1954.
The Nostitz papers. Hilversum 1956.
- G Piccard Die Ochsenkopfwasserzeichen 1. Stuttgart 1966.
- P Radin Hero Cycles of the Winnebago.
Indiana University Publications 1948.
- H Rahner Man at Play. New York 1967.
- B Swain Fools and Folly During the Middle Ages and the Renaissance. New York 1932.
- E Titze-Conrat Dwarfs and Jesters in Art. London 1957.
- W F Tschudin Paper Mills of Basle. Hilversum 1958.
- A Watts Ett med naturen. Avesta 1974.
- E Welsford The Fool; His Social and Literary History.
London 1968.
- G Widengren Kungar, profeter och harlekiner. Stockholm 1961.
- W Zucker The Clown and the Lord of Disorder.
Theology Today 24/3 (1967).

Illustrationskällor:

- C M Briquet Les Filigranes. Dictionnaire Historique ...
Amsterdam 1968.
- W A Churchill Watermarks in Paper in the XVII and XVIII
Centuries. Amsterdam 1935.
- E Heawood Watermarks. Hilversum 1950.
- H Hoehenemser Pulcinella, Harlekin, Hanswurst. Ein Versuch ...
Emsdetten 1940.
- The Nostitz Papers. Hilversum 1956.
- G Widengren Kungar, profeter och harlekiner. Stockholm 1961.

Referate

S A KLEPIKOV: "Filigrani na bumagie russkogo proiswodstwa XVIII natschalo XX wieka"

(Wasserzeichen auf dem Papier russischer Herkunft des 18. Anfang des 20. Jahrhunderts)

Moskau 1978

Das Werk des 1978 verstorbenen Forschers S A Klepikov bezieht sich auf Wasserzeichen russischer Herkunft. In mühsamen Forschungen in Archiven, Museen und Bibliotheken gelang es dem Autor in der Literatur noch unbekannte russische Papierfabriken zu entdecken und der Wissenschaft zugänglich zu machen. Im genannten Werk führt der Autor 1378 Wasserzeichen an, von denen 994 zum ersten Mal erscheinen. Grundlegende Kenntnisse der Wasserzeichen sind in der Gesamttabelle gegeben, wo sie in alphabetischer Ordnung der Buchstabenbegleitung folgen. Im Album des Werkes werden 240 Wasserzeichen mit Buchstabenbegleitung reproduziert. In dieser Arbeit ist es dem Autor gelungen, eine ganze Reihe von Wasserzeichen russischer Herkunft in früher publizierten Arbeiten zu präzisieren und zu verbessern. Dieses Werk ist eigentlich eine Fortsetzung der 1959 erschienenen Arbeit des Autors "Filigrani i stempeli na bumagie russkogo i inostrannogo proiswodstwa XVIII-.XX wiekow".

Die sowjetische Historiographie wendet der historischen Hilfsdisziplin der Wasserzeichenkunde eine immer grössere Aufmerksamkeit zu. Einer der ältesten und fleissigsten Vertreter dieses wissenschaftlichen Zweiges war der unlängst verstorbene S A Klepikov.

Klepikov ist 1895 in der Wolga-Stadt Kineschma geboren. Seine wissenschaftliche Tätigkeit begann er 1917 und publizierte über 100 Forschungen, wovon der grösste Teil der Wasserzeichenkunde gewidmet war. Das war der erste Versuch eine nationale russische Wasserzeichenkunde zu begründen. 1959 folgte sein erwähntes solides Werk. Seit 1963 hat sich Klepikov ganz der Filigranologie gewidmet. Er erforschte auch eine Reihe ausländischer Wasserzeichen, wie das Wappen der Stadt Amsterdam und "Poolscap".

Auch der Popularisation früherer Werke russischer Filigranologen widmete er grosse Aufmerksamkeit (Tromonin, Geraklitov).

Zu den Verdiensten S A Klepikovs gehört auch die Veröffentlichung von 560 Stempeln russischer und ausländischer Papierfabriken (sog. Blindprägung - in der linken oberen Ecke mehrerer Papierbogen eingedrückt).

Besonders ist zu bemerken, dass S A Klepikov als erster die traditionelle Grenze der Filigranologie (erste Hälfte des 19. Jahrhunderts) überschritt und wie Wasserzeichen so Stempel des Maschinenpapiers erforschte. Die Forschungen S A Klepikovs geben den sowjetischen Historikern und Archivisten wertvolles Erkenntnismaterial, besonders zur Datierung undatierter Dokumente.

G A JENS